

מכתלי בית ההוראה

אקטואליה
בהלכה

פניני הלכה למעשה, בענייני דיומא ושאלות המתחדשות

מרבני בית המדרש להוראה ודיינות "באר ישראל"

בראשות מורינו הגאון רבי מנחם מנדל פומרנץ שליט"א

מכתלי בית ההוראה

תשובה ממורינו הרב שליט"א

הנחת תפילין בשבת כדי להתלמד בהם

שכבר יש את האות של השבת עצמה, אין מברכים על הסרת התפילין שקודם השבת, ושלא כדעת בני מערבא שיש איסור הנחה בשבת, ולשיטתם מברכים על הסרתם בערב שבת, וראה בשאגת אריה (סימן מא-מב) שכן גם דעת הרבה ראשונים שאין איסור על הנחת תפילין בשבת ויום טוב.

אבל בבית יוסף (סימן לא) הביא לדברי זוהר חדש (שיר השירים דף ת.) שכתב כי בשבת, יום טוב וחול המועד, שאנו נתונים ומאוחדים בשמירה של התפילין של הבורא יתברך שמו, אם אנו מוותרים על מעלה זו ומניחים את התפילין שלנו, זהו זלזול בבורא יתברך ומתחייבים במיתה, וכתב הפרישה (שם) שאין זה איסור מצד דיני תפילין שאסור להניחם בשבת, שאם כן גם היו מברכים על הסרתם וכדעת בני מערבא, אלא שזה מדין שלא לזלזל ב'אות' של יום השבת. וכך פסק בשולחן ערוך (שם ס"א) שאסור להניח תפילין בשבת, כי השבת עצמה היא 'אות' ואם מניח תפילין יש בכך זלזול ב'אות' של השבת.

דין מוקצה בתפילין

בבית יוסף (סימן שח) כתב בשם ספר 'מקדש' שכיון שאסור להניח תפילין בשבת, הם חשובים ככלי שמלאכתו לאיסור ואסור לטלטלם בשבת, ובשם מהרלב"ח הביא שתפילין הם מוקצים מחמת מצווה, אולם הביא מרש"י ותוספות שאין איסור להניח תפילין בשבת, אלא רק שאין חיוב להניחם, ואם כן מותר לטלטלם, וכן דקדק משתיקת הרא"ש שלא כתב לאסור תפילין מכך המשך בעמ"ב ב'.

נער העומד לקראת 'בר מצווה' ומתכוון ברגש ליום הגדול בו יכנס לנועם עול תורה ומצוות, ואף קבע סדר ללימוד הלכות תפילין, למען דעת הלכותיה לפרטיה ודקדוקיה, בטרם יחל לקיים את המצווה מידי יום ביומו; במסגרת לימודו הוא מתלמד להניח את התפילין ולרכוש מיומנות בהנחתן, ושואל האם מותר לו להניחן בשבת או לכרוך על ידו רצועות ישנות על מנת להתלמד בהן, או שאסור להניח תפילין בשבת גם להתלמד:

תשובת מורינו הרב שליט"א:

בשאלה זו יש לדון משני פנים. א. מצד עצם הנחת התפילין, האם יש איסור להניחם בשבת. ב. מצד איסור מוקצה.

מחלוקת הפוסקים אסור להניח תפילין בשבת

הרמב"ם (תפילין פרק ד הלכה י) פסק ששבת ויום טוב אינם זמן תפילין, שהרי על תפילין נאמר (שמות פרק יג פסוק ט): 'והיו לאות על ידיך וגו'', ועל השבת נאמר (שם פרק יג פסוק ג): 'כי אות היא ביני וביניכם' נמצא שבשבת אין צריכים 'אות' כי שבת עצמה היא 'אות', וכן פסק הטור (אורח חיים סימן לא).

עוד כתב הטור (שם סימן כט) שצריך להסיר את התפילין בערב שבת, וביאר הבית יוסף (שם) משום שיש חשש שיטלטלם לרשות הרבים. וכתב הטור (שם) שמכיון שאין איסור להניח תפילין בשבת אלא רק שאין מצווה להניח אחרי

הלכה למעשה

משולחן מורינו הרב שליט"א

כפתור שנפל מבגד בשבת

פעמים רבות קורה שכפתור נשטט מבגד במהלך השבת, האם מותר להרים את הכפתור, והאם יש הבדל בין כפתור שנפל מבגד בשבת לבין כפתור שכבר לא היה מחובר לבגד מערב שבת:

תשובת מורינו הרב שליט"א:

יש להבדיל בין סוגי הכפתורים: א. כפתור מיוחד שנפל מבגד מסוים ועומד לחזור לאותו בגד - מותר לטלטלו בשבת.¹ ב. כפתור רגיל שנפל מבגד, או כפתור שלא היה מחובר כלל לבגד מערב שבת - דינו כמוקצה ואסור לטלטלו.²

אבידה שהוחזרה לאחר ייאוש

עם תחילת החורף הגיע ראובן אל שמעון ידידי שמצא מטריה עליה מודבק שמו בכניסה לחנות סופרמרקט. שמעון הופתע שכן כבר איבד את המטריה לפני כשנתיים, ולמרות שהיא יקרה ואיכותית כבר מזמן התייאש ממנה וקנה מטריה אחרת. כעת הוא מסתפק האם עליו ליידיע את המוצא שכבר התייאש ממנה והוא נתנה לו מתנה בטעות, או שכיון שהוא החזיר לו, ולא התכוון לזכות לעצמו לא קנה:

תשובת מורינו הרב שליט"א:

מאחר והמוצא לא התכוון לזכות לעצמו, ואף נטל את המטריה כדי להחזירה למאבד, אינו צריך ליידיעו ולהחזירו לו.³

אדים שעל גבי בקבוק למים אחרונים

האם אפשר להשתמש לצורך מים אחרונים באדים שהצטברו על גבי בקבוק מים קר, והאם יש בהם משום איסור נולד כשמצטברים בשבת.

תשובת מורינו הרב שליט"א:

אף שמעיקר הדין אין צריך כלי למים אחרונים, אין ראוי להשתמש באדים המצטברים על גבי בקבוק או חלון לקיום מצוות מים אחרונים, אלא אם כן הם נכנסו בתוך כלי.⁴ ולגבי שבת, נחלקו הפוסקים במכשיר אדים אם יש בו משום איסור נולד.⁵ אמנם נראה כי אדים על גבי בקבוק או חלון לדברי הכל יש לחשוש בזה משום איסור נולד.

במים, וגם צריך שפיכה על שתי הידיים ולא די שפיכה על יד אחת והעברת הלחלוחית ליד השנייה. מאידך, החיד"א כתב שנוכח למעט בשיעור המים ולא ליטול בשפע. ואולם אין יוצאים ידי חובה אלא בשיעור מים שיש בהם כדי שפיכה ולא לחלוח מים בעלמא על האצבעות.

5 כותב במנחת יצחק (ח"ד סימן כא, ח"ח סימן כח) שיש להחמיר בדבר משום איסור נולד, אמנם רבים מן הפוסקים נטו להקל, (הגר"ח פ"שה, הובאו דבריו במאור השבת ח"ג, והגר"מ פ"ינשטיין הובאו דבריו בספר פסקי תשובות ט"ס ש"ח). אך יש להבדיל בין אדים הנוצרים על ידי פעולת המאוורר, לבין אדי קור המצטברים על בקבוק או חלון, שהם יצירה חדשה הנוצרת מן האוויר. אדי קור שעל הבקבוקים שנוצרו כתוצאה מההצטברות של הקור והחום, מאחר שהם נוצרים מחדש לגמרי, יש יותר מקום לחשוש לאיסור נולד.

הבימוניתה כלפי שמיא כיון שחייב לצי"ש, ויתכן לומר כן גם באבידה עם סימן לאחר ייאוש, שצריך להחזיר לפניו משורת הדין (סימן רנ"ה), ואולי יש לחלק בין חיוב לצי"ש לדין לפניו משורת הדין. 4 כפי שמוכח במשנה ברורה (סימן קפ"א סק"י) שמאחר שבמים אחרונים אין צורך כלי (מש"ב שם) שאינם נותנים כי אם איזה טיפין מים על ראשי האצבעות, עד אשר אפילו עד סוף פרק הראשון אינה מגעת, ולפעמים יוצאים בניגעה בעלמא במים וידיהם נשארים מטונפות מזהמת המאכל כבאשונה". והנה בדרך כלל כשמברישים את היד על גבי הבקבוק, אין זה יותר מנגיעה בעלמא. אלא כפי שכתבנו (סימן קכ"א), היה נראה לומר שדי בכך למים אחרונים. אמנם על פי הורת הנסתר יש ליטול דוקא לתוך כלי ואין די בהרטבת הידים במים, וכן ראוי שתהיה הנטייה על כל אורך האצבעות עד חיבורם לכף היד, וגם על אצבע האגודל (פסקי תשובות שם). ולדעת הגר"א (הובא במש"ב סק"ט) צריך גם שיעור רביעית

שדבר שאינו מצוי ורגיל לבוא אינו קונה בקנין חצר שלא מדעתו, וכן הדין ביד שהיא כחצירו. וראה בנתיבות (סימן קפ"ג סק"ב) שביאר דברי הרמ"א בשליח שהביא למשלח מה שקיבל מהגוי בטעות, שאף שמעיקר הדין השליח זוכה, אמנם כיון שלא התכוון לקנות וכבר העביר למשלח לא קנה מהטעם הנ"ל. ובקצות החושן (סק"ט) העלה שדין זה מידי ספיקא לא נפקא, והוא במחלוקת בין הפוסקים אם חצירו וידו זוכה שלא מדעת דבר שאין רגיל לבוא, ולכן אם תפס השליח אח"כ מיד פוסקים דחצירו וידו זוכה לו שלא מדעת אפילו בדבר שאינו רגיל לבוא. ד. על פי דברי הקצוה"ח (סימן עה סק"ד) במי ששילם בטעות, משום שסבר שהמסופק באינו יודע אם נתחייבתי חייב לשלם מן הדין ובאמת אינו חייב רק בבא לצי"ש, ופסק הקצוה"ח שאינו יכול לומר שהחזיר בטעות ממכה טעמים (ודלא כש"ת בית יעקב סימן ס. הדעתה הווי מחילה בטעות) ואחד הטעמים משום שניחא ליה שליקו

1 כגון כפתור מיוחד במראהו או בצורתו, וטעם הדבר, משום שהוא מיועד לחזור למקומו המסוים, עדיין שם כלי עליו. (מנחת שבת סימן פ"ה סק"ב). 2 כגון כפתורים פשוטים של חולצות, שאינם עתידיים לחזור לבגד מסוים דווקא, והטעם בזה, שכיון שאין לו ייעוד מסוים, הרי הוא שכבר כלי שאין לו שימוש מיידי (הגרש"א). 3 ככלל בכל הקניינים בעינינו כוונת קנין, ולגבי קנין יד חצר המהר"ט (ח"א סי' ק"ג) דקונה שלא מדעתו כמו חצר, אמנם יש לצרף כאן כמה סברות שלא זכה בהם המוצא. א. בנתיבות (סימן רנ"ה סק"א) כתב שמגביה מציאה עם סימן לאחר ייאוש בשביל הבעלים דמי קנאו הבעלים בהגבהה שלו, אבל בקצוה"ח (שם סק"א) כתב שאם מגביה בטעות כדי להחזיר, אין זה נחשב ככוונה להקנות לו. ב. עוד יש לצרף את דברי הקצות (פי"ר ס"ח פ"ה) ודר"ש המהר"ט תלוי במחלוקת רש"י ותוספות, ולרש"י בקנין יד בעינינו כוונה כמו במשיכה והגבהה. ג. פסק הרמ"א בכמה מקומות (סימן קפ"ט ר"ב סי' רס"ח ס"ג)

יהא מותר ללבושן דרך מלבוש, שמאחר שאינו מכוון למצווה אין כאן איסור 'בל תוסיף' ואין איסור של זלזול ב'אות' של השבת, ובלבד שאינו מוציא לרשות הרבים במקום שאין עירוב. אך כל זה לדעת השולחן ערוך והרמ"א שתפילין אינם מוקצים, אמנם לדעת המגן אברהם והט"ז תפילין הם מוקצים ככלי שמלאכתו לאיסור.

והלום ראיתי, בשו"ת ציץ אליעזר (חלק ח סימן ה) שנשאל על מורה מיוחד ללימוד הנחת תפילין לנערי בר מצווה בחו"ל, וישנם מספר תלמידים שאין להם אפשרות לקיים את שיעוריהם אלא בשבתות, אם מותר ללמדם בשבתות הנחת תפילין הלכה למעשה.

ובתחילת דבריו כתב לדון, כי מאחר שבפוסקים מבואר שתפילין הוי כלי שמלאכתו לאיסור, אם כן אסור להניחם בשבת, וגם לשיטת הרמ"א יש לומר שאסור בטלטול, משום שלטלטל לצורך להתלמד עבור מחר וליומא אחרא אין הדבר נחשב כטלטול לצורך, וטלטול לצורך נקרא רק מה שנצרך לצורך היום. אך לבסוף כתב כנ"ל שכיון שאין מניחים אותם לשם מצוה, יש להתיר על מנת ללמד לילדים. ומסיום דבריו שם מבואר כי מה שפסק להקל שלא כדעת המגן אברהם והט"ז, לפי שהיה שם שעת הדחק כדי שגם נערים אלו יזכו ללמוד הלכות תפילין.

ומתוך מה שלא התיר מצד שגם בכלי שמלאכתו לאיסור מותר לצורך גופו ומקומו, וגם כאן הרי הנער משתמש בגופם של התפילין לצורך מלאכת היתר של התלמוד, מבואר שסבר שימוש שאינו בעצם הדבר למה שהוא, אלא רק כדי להתלמד בו, אינו נחשב לצורך גופו. וכן כתב בשו"ת שרגא המאיר (חלק ד ריש סימן לג). ואין זה דומה לגט שנפסק באבן העזר (סימן קלו סעיף ז) שמוותר לטלטל מחמת שניתן ללמוד ממנו, כי גט לאחר השימוש כל ייעודו רק כדי להתלמד ממנו, אבל תפילין שעיקרם למצווה, אין ההתלמוד בהם נחשבת כלצורך גופו.

ומדברי הלבוש יש לדייק שבדרך לבישה שלא לשם מצוה שרי להניחם, שכתב (סימן שח ס"ד) וז"ל: 'ותפילין אף על גב שמוותר לטלטלן, אין לטלטלן כי אם לצורך, כיון שקצת הוקצו למצותן, ושבת אין צריך אות'. ודבריו צריכים ביאור מהו הוקצו קצת למצותן. ובסימן לא (ס"א) כתב שם וז"ל: 'אף על פי שמשמעות ד'הוי לאות' אינו משמע שיש בו שום איסור אלא שאינו צריך כמו שכתבנו לעיל, מ"מ הוא מן המושכלות שהשכל נותן שאם יניחם הוי כמבזה אות של שבת והוא כמורד באדונו יתברך שאינו רוצה האות שנתן לו היום ואין לך מרידה גדולה מזו וראוי לעונש', ומשמע מדבריו שאמנם בדרך לבישה שלא לשם מצוה שרי להניחם.

אכן, באופן שהנערים מצאו תפילין פסולות המונחות בגניזה, יש להזהר, לפי שכבר איתקצאי בין השמשות, כיון שלא נועדו לבישה, אמנם כל שהיה מוכן להם מלכתחילה על מנת להתלמד בהם בשבת, שרי. וגם רצועות ישנות שהוצאו משימוש בתפילין הם מוקצה מחמת גופן שהרי שבת אינם כלי להם כל שימוש, ורק אם ייחדו את הרצועות מערב שבת לשימוש של התנסות על ידי הנערים חזרו הרצועות להיעשות כלי בשבת ומותרים בטלטול.

ברם, כל זה אמור על מנת להתלמד, מה שאין כן אם נוהגים בזה מנהג בזיון על ידי שמשחקים בהם, בוודאי יש לאסור.

להלכה:

א. אסור להניח תפילין בשבת לשם מצווה, והמניחם לשם מצווה הרי הוא מזלזל ב'אות' של שבת, ובזוהר כתב שהוא חייב מיתה, ועוד עובר בכך על איסור 'בל תוסיף'. ב. כל האיסור הוא רק במניח עם כוונה לקיים מצוות תפילין, אבל המניח שלא לשם מצווה מותר. ג. נחלקו הפוסקים אם תפילין אסורים בטלטול משום מוקצה, דעת הבית יוסף (סימן שח) והרמ"א (שם סעיף ד) שתפילין אינם מוקצים, אמנם דעת המגן אברהם והט"ז (שם) שתפילין הם מוקצים ככלי שמלאכתו לאיסור, וכתב המשנה ברורה (סימן לא סק"ב) שלכתחילה יש להחמיר כשיטתם. ולכן לנערים שיכולים ללמוד הלכות תפילין גם בימי החול אין להתיר להם להתלמד בהנחת התפילין בשבת, ורק לנערים שבימי החול אינם יכולים ללמוד ההלכות, הוי שעת הדחק ויש להקל להם. ד. בהנחת רצועות של תפילין ישנות לשם התלמוד, יש לראות אם הקצו אותם מערב שבת לשם כך, שאם לא כן הם בגדר 'שברי כלים' והם מוקצים מחמת גופן שאין בהם היתר של מחמת גופו ומקומו. גם יש לשים לב שההתלמוד של הנערים תעשה בדרך הראויה, ולא כמשחקים בחפצי קדושה.

שסובר שהם מותרים בטלטול, ונראה שמטעם זה שתק גם השולחן ערוך מלכתוב (שם) על איסור טלטול תפילין בשבת.

והנה הרמ"א כתב (שם ס"ד): 'ותפילין אין לטלטלם כי אם לצורך, ושופר אסור לטלטלו כי אם לצורך גופו או מקומו'. ודקדקו הפוסקים מדבריו שתפילין אינן מוקצה, ולכן מותר לטלטלם אפילו כדי שלא יתקלקלו בחמה, ולא רק לצורך גופו או מקומו, מה שאין כן שופר הוא מוקצה ולכן מותר בטלטול רק לצורך גופו ומקומו. אמנם הט"ז (שם סק"ג) הקשה שהרי בשולחן ערוך בהלכות תפילין כתב שיש איסור להניח תפילין בשבת, ואם כן התפילין אסורים בטלטול משום מוקצה, גם במגן אברהם (שם סק"א) הקשה כן, והוסיף להקשות שהרי בתוספות (שבת ס. ד"ה לא) מוכח שיש איסור על הנחת תפילין בשבת. וכתב כי לדעת הש"ס האיסור להניח בשבת הוא שמה יצא בהם לרשות הרבים, ואף שהאיסור הוא רק מצד גזירה זו, נחשב לכלי שמלאכתו לאיסור, ואין היתר לטלטלו רק לצורך גופו ומקומו.

ואכן על דברי הרמ"א שכתב שתפילין אינם מוקצה כתב במשנה ברורה (שם ס"ק כד) את דברי הט"ז והמג"א שמחמירים וסוברים שתפילין מקרי כלי שמלאכתו לאיסור ועל כן אין לטלטלן כי אם לצורך גופן [היינו כדי שישמרוהו מהמזיקין] או לצורך מקומו, וסיים כי בשעת הדחק יש לסמוך על השו"ע והרמ"א שפסקו שתפילין אינם מוקצים.

הנחת תפילין בשבת שלא לקיום המצווה

בשו"ע (סימן כט) פסק שאין מברכים על הסרת התפילין קודם השבת משום שאין מצווה בהסרתם, ותמה במגן אברהם (שם סק"א), שהרי דעת הבית יוסף גופא (סימן לא) שיש איסור בהנחתם, ועוד הקשה, שבבית יוסף בעצמו סתר משנתו שהביא (בסימן שח) את דעת רש"י ותוספות שאין איסור בהנחתם. ולכן כתב לחלק, כי האיסור הוא דווקא כאשר מניח ומכוון לקיים מצוות תפילין, אבל כאשר מניחם שלא לשם מצווה אין איסור.

ועל פי זה כתב במשבצות זהב (סימן שח ס"ק ג) ליישב קושיית הט"ז והמג"א (הנ"ל) כיצד פסק השו"ע (שם) שמוותר לטלטל תפילין, והרי בשו"ע (סימן לא) פסק שאסור להניח תפילין, כי האיסור להניח הוא רק בכוונה למצווה, ובלא כוונת מצווה מותר להניח, ואם כן לא הוי כלי שמלאכתו לאיסור.

והגם שיישב המגן אברהם את הסתירה בדעת הבית יוסף, שיטתו גופא (סימן שח ס"ק יא) שלמבואר בש"ס האיסור להניח תפילין בשבת הוא מחשש שמה יוציאם לרשות הרבים, ומחמת האיסור להניחם הוי כלי שמלאכתו לאיסור, ואסור לטלטלם רק לצורך גופו ומקומו. והטעם שלא התיר לטלטל משום שניתן להניח שלא לצורך מצוה, מתבאר מתוך דברי שו"ע הרב (סימן שח סעיף יט) שכיון שעיקר התשמיש של התפילין הוא לצורך דבר האסור, הם נחשבים ככלי שמלאכתו לאיסור. ובסברת המשבצות זהב, כתב במנחת שלמה (ביצה טו). משום שאין תפילין ממש כלי למלאכת איסור, שהרי האיסור הוא רק כשיש כוונה לשם מצוה, ולכן אינם נחשבים כלי למלאכת איסור.

איסור בל תוסיף בהנחת תפילין בשבת

והנה מלבד מה שהמניח תפילין בשבת הרי הוא מזלזל ב'אות' של יום השבת, וכנ"ל, כתב עוד המגן אברהם (סימן לא סק"א) בשם שו"ת הרשב"א (חלק א סימן סא) כי המניחם בשבת לשם מצווה תפילין הרי הוא עובר באיסור 'בל תוסיף'.

אמנם במניח תפילין שלא לשם מצווה פסק במשנה ברורה (סימן לא סק"ה) אין איסור 'בל תוסיף' וגם אין איסור של זלזול באות שבת ולכן מותר לטלטלן, אך כתב כי יש חולקים ומחמירים לאסור לטלטל תפילין בשבת מחמת מוקצה. ובביאור הלכה (שם ד"ה אסור להניח) כתב שבדרך החיים פסק כדעת המחמירים, וכן כתב בברכי יוסף (שם סק"א) ובחיי אדם (ח"ב סימן סו סק"ב), אמנם בביאור הגר"א (סימן שא סק"ז) כתב שבאינו מתכוון לשם מצווה אין איסור בהנחת תפילין בשבת, ולשיטתו אין איסור לטלטלם, וסיים שבמקום הדחק יש להקל לטלטל, וכן פסק במשנה ברורה (שם סק"ג).

וכן פסק בשו"ע (סימן שא סעיף ז): 'ולא יצא בתפילין, מפני שצריך להסירם כשיכנס לבית הכסא'. וכתב במשנה ברורה (סק"ז): ומשמע דביתו אין איסור להניח תפילין ודווקא במניחן שלא לשם מצוה, אבל לשם מצוה אסור כנזכר לעיל בסימן לא, וכתב בשונה הלכות (שם סק"י) שדברים אלו הם לדעת השולחן ערוך, אבל לדעת הט"ז והמגן אברהם גם שלא לשם מצוה אסור לטלטלם בביתו.

להניח תפילין בשבת כדי להתלמד

לפי המבואר, הנחת תפילין כדרך הנערים שהיא רק כדי להתלמד בהם

התחלפה עגלתו באוטובוס

שומר חנם שהשתמש ברשות בחפץ המופקד והחזירו למקומו

ראובן נסע לקראת חג הפסח לחו"ל כשבכוונתו להתעכב שם כמה חודשים. מאחר שדירתו ממוקמת באזור מבוקש ניצל את אותם חודשים להשכיר את דירתו, ועל כן אסף את כל חפציו וביקש משמעון שכנו הטוב שישמור לו עליהם בביתו וזה נענה לבקשתו בשמחה. לקראת חג השבועות כשרצה שמעון להסתפר עלה בדעתו כי הנה בין החפצים שהפקיד אצלו ראובן נמצאת מכונת תספורת ויוכל להשתמש בה, והתקשר אל ראובן לחו"ל לבקש רשות להשתמש במכונה, ראובן הסכים בחפץ לב, שמעון השתמש במכונה והחזירה למקום. כאשר חזר ראובן ארצה, והחזיר לו שמעון כל חפציו המופקדים אצלו, אולם את מכונת התספורת לא מצא; כעת בא לשאול מה דינו והאם התחייב לשלם על אבידת הפיקדון:

תשובה: הנה מצד מה שהיה שומר חנם, הדין פשוט וברור ששומר חנם פטור בגניבה ואבידה, אמנם יש לדון מצד מה שקיבל רשות להשתמש בפיקדון באמצע הזמן, אם מתחייב לשלם מצד שנעשה שואל על מכונת התספורת זו, או לכל הפחות שומר שכר שקיבלם בעבור השמירה, ועדיין לא החזיר וממילא לא נגמר השאלה, [ולכאורה לא שייך בזה דברי רש"י בב"מ (מ"א). ד"ה תרגמו, שאם אחד הפקיד אצל חברו והנפקד לקחו להשתמש בתורת שאלה, שמספיק אח"כ השבה כל דהו, וכשהניחה סגי ונחשב חזרה, דשם לקחה ללא רשות, וא"כ כשהחזיר נגמר הלקיחה, משא"כ במעשה כאן שקיבל רשות להשתמש, א"כ יוכל להשתמש מתי שרוצה, וא"כ לא נגמר השאלה].

ואכן בהלכות פיקדון לא נמצא מקור לפוטרו, אבל מצאנו במקום אחר דרך לפוטרו, והיא מסוגיא בסוף פרק השוכר את האומנים, הביאה הג"מ מחלוקת ר"ז ור"ע בעניין מלוה על המשכון ונאבד המשכון, שלר"א ישבע שלא פשע במשכון, ויקבל מעותיו ולר"ע אבד המשכון אבדו מעותיו, והגמ' מביאה כמה אפשרויות מה יסוד ושורש מחלוקתם, ואחד מהאפשרויות היא שחלקו במחלוקת רבה ורב יוסף אם שומר אבידה דינו כש"ש או כש"ח, דטעם רב יוסף דהוי כש"ש כיון שנפטר מפרוטה בעת שעושה מצוה וגם מלוה הוי מצוה ולכן הוי ש"ש, ואח"כ אמרו בגמ' דכ"ע סברי כרב יוסף, ונחלקו באופן שהלוה רוצה להשתמש במשכון וכפרש"י שם, דרוצה להשתמש ולפחות מהחוב, ובוה נחלקו אם מכיון שרוצה להשתמש לא נחשב כדבר מצוה ליחשב ש"ש או שעדיין ממשיך להיות ש"ח.

והקשו שם הראשונים דאם משתמש בזה, שיחשב לפחות כשוכר מטעם שמשמש ויהיה בזה כש"ש, ומה טעם של ר"א שיחשב כש"ח באופן זה (ועי' ברמב"ן שם מה שתי, ובתומים סי' ע"ב סק"א), הש"ך בסי' ע"ב סק"א מיישב דשם קיבל המשכון לשמירה, ואח"כ ביקש שרוצה להשתמש ובאופן זה אין לו דין שוכר, רק בזמן השימוש אבל אחר שגומר חזר להיות ש"ח.

אמנם בלשון הש"ך יש לדון, האם כוונתו שאינו שוכר כלל לפני השימוש ואחר בשימוש, או שכוונתו שדוקא קודם השימוש אינו שוכר כיון שלקחו לשמירה ועצם הרשות להשתמש אינו נחשב לשוכר קודם שהשתמש, אמנם עיין ברש"ש שהביא את שתי האפשרויות: או שכשלקחו לפרקים אינו שוכר רק בזמן השימוש, או שמדובר שעדיין לא משתמש, ומציין לש"ך, נראה שנסתפק בכוונת הש"ך.

והנה יצא לנו דין חדש, שכל דין של שוכר או שואל שמתחייב עד שיחזיר או עד גמר הזמן, זהו דווקא כשלקחו כדי להשתמש, אבל כשלקחו לשמור, ואח"כ נותן לו רשות להשתמש, חיוב זה מתחייב רק בזמן השימוש, אבל כשגומר מפסיק להיות שוכר, וא"כ בנידון דידן, שמעון שלקחו רק כדי לשמור, אף שקיבל רשות להשתמש ועדיין יש לו רשות, אבל חיובי שואל ושוכר יהיה לו רק בזמן השימוש, אבל אחר שגמר אם נגנב ונאבד פטור, ועי"ש ברש"ש (ב"מ פ"ב) שהביא ג"כ תי' של הש"ך, והביא עוד ליישב דגם כשקיבל רשות להשתמש, אם עדיין לא התחיל בשימוש באופן שקיבלו בתחילה לשמירה לא נחשב עדיין שוכר, אף שנמצא ברשותו כבר, מכיון שהיה אצלו כדין ש"ח כ"ז שלא נשתמש בפועל עדיין אינו שואל.

העולה לדינא:

המקבל חפץ לשמירה, ואחר כך קיבל רשות להשתמש, ונגנב החפץ או נאבד לאחר שכבר ביים את ההשתמשות בחפץ והחזירו למקומו, יוכל הנפקד לומר קים לי כהש"ך והרש"ש דאין חיובו כש"ש רק בשעת השימוש, אבל לפני השימוש או אחר השימוש דינו כש"ח ואינו חייב בגנבה ואבידה.

ראובן עמד בתחנה האחרונה, תא המטען פתוח, והוא לא יודע את נפשו: העגלה היוקרתית שקנה אך לפני חודשיים איננה. העגלה שנמצאת שם כעת הוא היא אך בבואה עלובה של עגלתו היפה, אמנם עגלה מאותה חברה ואותו סוג בדיוק אבל נראה שכבר זכתה עגלה זו לארח בקרבה שיירת ילדים עליזה, כאשר ההסתברות אומרת כי ככל הנראה באחת מהתחנות הקודמות ירדו בעלי העגלה והוציאו בטעות את עגלתו שלו והשאירו לו זו תחת זו. וכעת נפשו בשאלתו האם מותר להשתמש בעגלה זו עד שימצא את שלו - אם ימצא, וכן יש לדון בראשון שלקח: האם מותר לו להשתמש בעגלה שלקח או לא.

תשובה: כתב השו"ע (ח"מ סימן קל"ו ס"ב) "נתחלפו לו כליו בבית האבל או בבית המשתה לא ישתמש בהם". בכסף קדשים במקום כתב בענין מנעלים שהוחלפו בבית המרחץ, ודן בכמה וכמה פנים ונביא כאן הנוגע לענייננו (שם דן גם באופן שלא יחזור לעולם ולענין להשתמש בתורת מכירה). א. בדבר שאין מקפידים כל כך, אם בסוף יחזור נראה שרוצה להתיר. ב. אם ללוקח הראשון נודע שלקח בטעות את של חבירו מסתמא מסכים גם לשני להשתמש כדי שלא יהיה גזלן, אמנם דוקא אם הם שווים, אבל אם אינם שווים אותו דבר אינו מיקל שם כלל. ובאינם שווים נראה שם שכל מה שאוסר הוא שלא על מנת להחזיר אבל על מנת להחזיר מותר להשתמש בינתיים.

ולכן הנראה שיכול להשתמש בינתיים בעגלה על מנת להחזיר אחר-כך כשימצא את השני. ולענין הראשון שהורידו מהאוטובוס באחת מהתחנות הקודמות: בזה יש לכאורה יותר סברה לאסור דהרי לשני עדיין לא נודע מההחלפה [ופעמים יש בזה נפק"מ לזמן רב וכגון באוטובוס עם עצירות בכמה ערים ויכול להיות הפרש של שעות עד לתחנה האחרונה] ואין סברה לומר שמסכים.

וגם לסברה שכתב שם שאפילו כשאינו יודע אפשר לומר שהוא מצד זכייה אין לך זכייה גדולה מזו להצילו מאיסור גזל ויהיה כדין זכייה. וידו תזכה לו שלא מדעתו (וגם בלאו הכי כאן אין זכייה דיד. שאינו נמצא בתוך ידו): והוא מפני שכאן עדיין אין לראובן ענין להקנות לשמעון שלקחו מפני שהוא עדיין אינו מחזיק בעגלתו של שמעון ועדיין לא ניצל ע"י זה משום איסור, והוא כתב זה לענין שאותו אחד שלקח ראשון מקנה את שלו לשני כדי להציל את עצמו מאיסור גזל.

העולה לדינא:

באופן שהעגלות שוות, שתיהן חדשות או ישנות, ראובן יכול להשתמש מיד, ואפילו באופן שיתכן ולעולם לא ימצא את השני החליף עמו ושמעון דינו כנ"ל אלא צריך להמתין עד שבטוח יתודע לראובן מההחלפה (וכן תמיד שניהם צריכים להיות בטוחים שאמנם השני לקח את שלהם ולא שרק הם לקחו את שלו ושלהם נאבד שאז וודאי בתמיד אסור להשתמש). ואם העגלות אינן שוות אלא כגון שאחד חדש ושווה הרבה ואחד ישן, אז אם משער שלאח"ז יוכל למצוא את השני ורק משתמש לבנתיים נראה מדבריו להקל ולהתיר השימוש. (וצריך שמעון להמתין כנ"ל) ואם לא יוכל למצוא נראה שאין להתיר השימוש. אבל מכל מקום כתב שם שהרואה אין צריך להחזירו שלא להשתמש כשיש ספק אם יציית מפני שיתכן שהשני מסכים להחלפה אף שאינו שוה בשוה, וגם אולי בסוף ימצאנו ויחליפו חזרה.

שוכר שלוה מהמשכיר ומייקר את תשלום השכירות

ראובן שכר את דירתו של שמעון כאשר סין הדברים סוכם ביניהם כי אחריות כל התיקונים יהיו על השוכר, אולם הנזילה שהופיעה פעם אחר פעם במטבח, הטרידה את מנוחתו של השוכר, שכן התברר כי ללא טיפול שורש של כל הצנרת אין שום תועלת בתיקון המקומי שיעשה, ולהוציא מכיסו המצומק כזה סכום גדול דבר זה לא בא בחשבון; רעיון נצנץ במוחו: הוא יבקש הלוואה מהמשכיר על מנת לתקן ולהחליף את כל הצנרת, וישכנעו ששווה לו להלוואתו, כיון שברגע שהצנרת תהיה חדשה, הדירה תהיה שווה יותר וישלם לו מעט יותר בשכירות כל חודש חוץ מההלוואה עצמה שיחזיר לו גם אותה. ואכן השוכר בא בדברים עם המשכיר וזה הסכים בחפץ לב לעסקה. אך פה התעוררה להם שאלה: האם אין בכך בעיה של ריבית, שהרי השוכר ישלם כל חודש יותר בשכירות, חוץ מהסכום של הלוואה שתחזור בשלמותה:

תשובה: כדי לבאר את אופני ההיתר בזה נתחיל משורש הדברים: כתוב בגמרא (ב"מ ס"ט). "תנו רבנן אדם מפרז על שדהו ואינו חושש משום ריבית, כיצד השוכר שדה מחברו בעשרה כורים לשנה ואמר לו תן לי מאתים וזו ואפרנסנה ואני אעלה לך שנים עשר כור לשנה מותר, אבל אין מפרנסין לא על החנות ולא על הספינה". פירוש הדברים, השוכר מבקש הלוואה מהמשכיר וישיב עם הכסף את השדה, והשוכר ישלם כל חודש למשכיר שכירות יותר גבוהה ממה שסיכמו בהתחלה כי עכשיו שוכר שדה יותר משובחת, וכתוב בברייתא שמותר.

והנה נחלקו הראשונים האם כוונת הברייתא שמשלם גם את סכום הלוואה עצמה או שרק משלם יותר בשכירות. בספר התרומות (שער מ"ו חלק ד אות מ"ח) הביא שיש מפרשים שאסור לו להחזיר את הלוואה עצמה וכן כתב המאירי בשם חכמי התוספת (ס"ח ד"ה ומפריז), אך רוב הראשונים ובראשם רש"י (ד"ה ואני) סוברים שמותר לשוכר להחזיר את הלוואה חוץ ממה שמשלם יותר בשכירות, ודבריהם צריכים ביאור מדוע באמת זה לא ריבית.

ואכן נאמרו בזה כמה הסברים, בספר התרומות והב"ח (ד"ה השוכר) והפרישה (אות א) הסבירו ברש"י, שבאמת המאיתים זוו לא נחשבים כהלוואה אלא ככסף של המשכיר שמשקיע בשדה ובגלל שהשדה הושבחה משלם השוכר יותר בדמי השכירות מאתים זוו וכן עוד שתי כורים לשנה אבל הכל בתורת שכירות ולא כפרעון הלוואה אבל המהרש"ל ומהרם שי"ף למדו ברש"י שכן הכוונה שמולוה לו מאתים זוו, ובספר מראה מקום (ס"ט אות ע"ה) ביאר שהסיבה שמותר כיון שהשוכר לא משלם כמה ששדה כזאת מושבחת שווה אלא משלם קצת פחות כיון שהשביח מכסף שלו מצד אחד אך מצד שני כיון שהשדה של המשכיר היא זו שהושבחה לכן משלם יותר משדה פשוטה, וכתב השיטה מקובצת (ד"ה ומפריז) וכן כתוב בחידושים המיוחסים להריטב"א (ד"ה ואמר) שכשנגמר תקופת השכירות והשוכר מחזיר את השדה לבעלים הם צריכים לשלם לשוכר דמי השבח שהושבחה השדה כמו שהשבח שווה עכשיו כי אם לא ישלם יחשב כריבית שהרי נתן לו שדה לא מושבחת וקיבל שדה מושבחת.

העולה לדינא:

על פי המבואר לעיל, בנדון דידון יש עצה שהשוכר לא יבקש את הכסף בתורת הלוואה אלא מהמשכיר ישקיע בדירה, ובעבור זה יששכר ישלם גם את סכום ההשקעה וגם ישלם כל חודש יותר והכל בתורת שכירות, אך גם אם נתנו בתורת הלוואה יראה שלא יעלה את מחיר השכירות ממש כשווי דירה כזאת, אלא קצת פחות, וכן כאשר שמחזיר את הדירה המשכיר ישלם לשוכר את שווי השבח כמו ששווה עכשיו.

האם מותר לשלם ריבית פיגורים על ארנונה או חוב לחברת החשמל, הגז וכדומה

יהושע עבר דירה. בעקבות כך, דברי דואר הממוענים עבורו מוסיפים להגיע אל הכתובת הישנה. מידי פעם נוהג יהושע לבוא וליטול את דברי הדואר שהגיעו עבורו. באחד הימים פתח יהושע את תיבת הדואר וגילה כי הן העירייה והן חברת החשמל שלחו לו מכתבי דרישת-תשלום הכוללים קנסות, שמכונים אצלם בשם "ריבית פיגורים" ו"הוצאות גביה והתראה", עקב אי פירעון החוב במועד המקורי. ביקש יהושע לפרוע חובותיו בהקדם, לפני שהקנסות יתפחו כהנה וכהנה, כמנהג המדינה. אלא שזכר כי יש כאן שאלה של ריבית. מיהר לבית ההוראה, לעשות שאלת חכם ולברר האמנם יש כאן איסור, ומה ניתן לעשות על פי תורה.

תשובה: דבר זה מכונה בלשון הפוסקים 'קנס המתרבה לפי משך הזמן'. ונחלקו בזה הרלב"ח והמבי"ט, בני עירו ודורו של מרן ה"בית יוסף": דעת הרלב"ח (שו"ת סי' קד) שיש בזה איסור תורה והוי ריבית קצובה. ודעת המבי"ט (שו"ת ח"א סי' נא), חולק וסובר שזה אבק ריבית. הש"ך (סי' קע"ז סקל"ג) הביא שתי הדעות, וכתב שמדברי השו"ע והרמ"א משמע שזה דאורייתא. וכדעת הרלב"ח, ושכן משמע בשו"ת מהר"א ששון (סי' קסב). וכן פסק בשו"ע הרב (סעיף מח), דכיוון שהקנס מתרבה והולך הרי זה ריבית גמורה של תורה. החכמת אדם (כלל קלב סי"ד) הביא ב' הדעות ולא הכריע, ובחידושי מהר"א"ל (סקנ"ה) צידד כדעת המבי"ט שזה רק ריבית דרבנן, כי מן התורה - אין סברא לחלק בין קנס בכל שבוע או קנס חד פעמי.

ולענייננו, מאחר ובזמננו נוהגות החברות (העירייה, חב' חשמל, חברות התקשורת וכו'), לגבות קנסות על איחור הפירעון בהתאם לסכום המקורי ולזמן התשלום, אם כי זה קנס בדרך מכירה, יש בזה איסור, כי זהו קנס המתרבה לפי המשך הזמן (שהרי ככל שיגדל איחור הפירעון, יגדל הקנס בהתאם).

ראוי היה שבכל חוזה יוסיפו שטר היתר עסקא להציל מאיסור ריבית. לרוב החברות בארץ ישראל יש היתר עסקא, אך לכתחילה ראוי לברר הענין לפני שחותמים חוזה כלשהו.

ולמעשה, באופן שאין היתר עסקא, בדיעבד, יש לחלק את התשובה כדלהלן:

באופן שידוע שאם לא ישלם מיד, יוציאו ממנו לבסוף את הריבית + קנסות באמצעות ערכאות, וגם יפסד הרבה על ידי עיקול ו/או הוצאה לפועל, כנהוג כאן, שמטילים עיקול על כל חשבונות הבנק והנכסים של חייב, כתב בספר משנת ריבית (פ"א) בשם פוסקי זמננו, שיש להקל לשלם הריבית מיד כדי שלא יתרבה עוד עד שעת הגביה בערכאות. ובשם הגר"מ שטרנבוך שליט"א, שיש לפרש שמשלם רק כדי לימנע מערכאות ולא לשלם ריבית (כמשלם באמצעות נציג ולא במענה ממוחשב או קולי). וכן מצדד בבירית יהודה (עיקרי דינים פ"ה הערה א), שאם אינו יכול לפרוע הקרן לבד בלי הריבית, ויודע שבוודאי יתבעו ממנו ריבית ויוציאוה ממנו בעל כרחו, אינו חייב להמתין ומותר לו לפרוע מיד גם את הריבית כדי שלא להגדיל סכום הריבית.

אבל באופן שלא יוציאו ממנו הריבית או שיוותרו לו (שכאמור אינו דבר המצוי כלל בזמננו), נחלקו הפוסקים (כאמור, כשאין לחברה היתר עסקא): בקונטרס אחרון לקיצור דיני ריבית המצויים (פ"ב דין ז אות א) כתב שאם אין כופין אותו לשלם הריבית אלא שאם לא ישלם ינתקו לו החשמל או הטלפון, אין היתר לשלם הריבית. אבל זה לא גול מצד החברה, כי יש להם הזכות להתנות שמי שאינו משלם במועד מפסיד הזכות ליהנות משירותי החברה מכאן ואילך. וזה שמאפשרים לפרוע באיחור בתוספת ריבית ובאופן זה לא ינתקו השירות - אין זה כפייה לתשלום ריבית, ונחשב כמשלם ריבית מרצונו.

ויש להעיר, כי בארנונה, מיסים וקנסות שהוטלו משום שלרשויות האכיפה יש יותר כח מהאזרחים, וכל עיקר החוב הוא בעל כרחו, ונמצא שמעולם לא חייב עצמו בריבית, ומשלם רק כדי שלא יוציאו ממנו יותר, או שלא ישלחו הוצאה לפועל או הזמנה למשפט וכדומה - אין כאן ריבית אלא גזל מצד הרשויות. משא"כ בחברות החשמל והגז שמשתמש בשירותי החברה על דעתם ותנאיהם. ובפרשת ריבית (פ"ד הערה יז) סותם, דאף שהחייב אינו מתכוון לשלם ריבית, כיוון שהחברה מתכוונת לריבית, והחייב מסכים לשלם כדרישתה, אף שמתכוון למנוע הפסד - אין בזה היתר לשלם ריבית.

אבל בתורת ריבית (פ"ו הערה מח) כתב, דיתכן שכיון שהחברה מודיעה שתשלום הקנסות במידה ויוטלו הוא תנאי להמשך הספקת שירותי החברה ואם לא ישלם - ינתקוהו (והניתוק לא יפטרנו מתשלום הקנס), נמצא שזה שמשלם הקנס אינו לשם ריבית אלא כדי שימשיך לקבל שירות (אך סיים שיל"ע בזה). וכיו"ב הביא בנתיבות שלום (פ"ג אות טו), בשם גדולי הפוסקים רבי שלמה זלמן אויערבאך ורבי יוסף שלום אלישיב זצ"ל, דכיון שאינו משלם הריבית אלא כדי שיתקן החשמל והטלפון אין לדוננו כמשלם ריבית אלא כתשלום לגולן המאיים עליו שאם לא יתן לו כך וכך יזיק לו בגופו או יגרום נזק למומו וכדומה. ואף שמתחילה חתם הסכם עם החברה שמתחייב לעמוד בתנאי התשלום וללולה בזה התחייבות לשלם ריבית פיגורים, י"ל דעתה שב בתשובה ואינו רוצה לשלם הריבית. ומשלם רק כדי להסיר האיום. והג"ר נסים קרליץ (חוט שני פ"ד סי"ג) כתב שצריך להודיעם שאינו משלם בתורת ריבית אלא משום שאם לא ישלם לא יספקו לו חשמל וכדו' וכיון שמשלם מפני צורך העתיד שיאפשרו לו להשתמש בחשמל י"ל שזה לא ריבית, ויש להקל.

